

ШЫН

№ 93
(17737)

2009 чылдың
август 20,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Азия төвүнүн тураскаалынын чанынга эрткен митинг

«ТЫВАЛАРНЫҢ ХОСТУГ ҮНҮН, ЧОРГААР ЫРЫН...»

(Эрткен цени, амгы болгаш келир цени каттыштырып турар улуг байырлал)

Делегейниң эң улуг девискээрлиг Азия дивиниң чиге дал ортузу Бии-Хем биле Каа-Хемниң каттышкан белдиринде күчүлүг Улуг-Хемниң эриниң каастаан Азия төвүнүн тураскаалын кайгамчык чараш, аян-шинчилиг кылдыр каастап шимээн. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне туктарын аскан, күрүне индирин ооң баарында тургускан...

Август 15-те дээр бүргег, дымырадып чаап-даа турар болза, каас-шиник кеттинген, арыннарында өөрүшкүнүн хүлүмзүрүү чайнаан найысылалдың хөй санныг чурттакчылары болгаш аалчылары Республика Хүнүнүн байырлалына тураскааткан митингге киржири биле Азия төвүнүн тураскаалынын чанынга 12 шак четпээнде-ле чыгып келгенер.

«Республика Хүнү-биле, эргим чонум!» деп чыылганнарга чарлакчылар байыр чедирерге, ыры-хөгжүмүн, сыгыт-хөмейниң, игил-бызаанчының сорук кирикчи аялгалары Азия дивиниң төвүндө делегейге чаңгылаанын үнгөн. Кайгамчыктыг чараш Тываның

арыг агаар-бойдузун, бай-байлаан, элбек малын, талантылыг, ус-шевер, ажил-ишчи чонун мактаан, йөрээген чечен-мерген шүлүктөр, чараш аялгалар чаңгылаанып турду, ол чыылганнарны сорук кириген, хей-аадын көдүргөн... Республика Хүнүнүн байырлалына тураскааткан митинг ажиттыган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга сөстү берген.

— Бистер бөгүн Тываның төөгүзүндө эң улуг хүнүн, эң улуг болушкуну — бот-догуннаан Тыва Арат Республиканың тургустунганын бээр 88 чылын демдегледип турар бис. Митингиниң киржикчилеринге Тыва Республи-

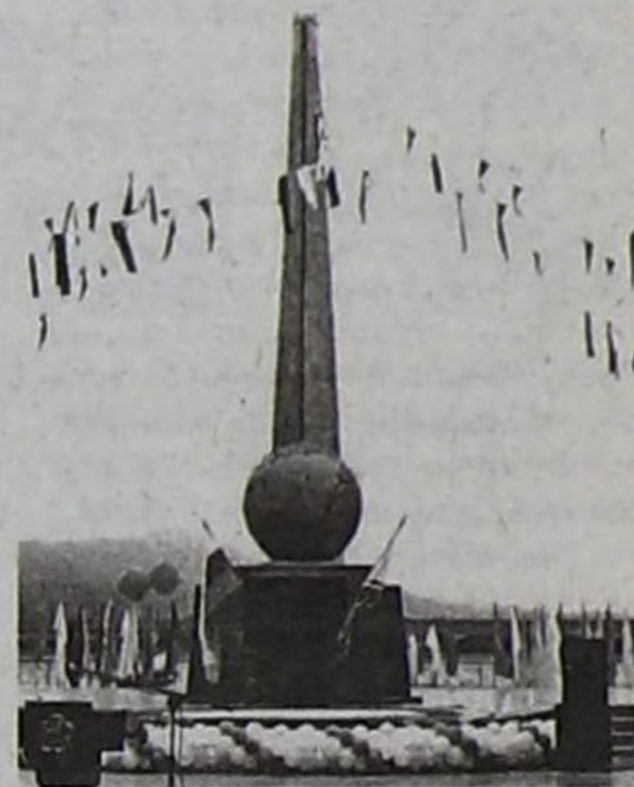
каның улуг күрүне байырлалы-биле байырны чедирип тур мен — деп, Шолбан Валерьевич эгезинде чугаалаан. Бот-догуннаан Тыва күрүнениң тургустунганы дээрге, ооң делегей эвилелиниң долу эргелиг кижигүнү болганы ол. ТАР-ның тургустунганы дээрге, бистиң бурунгулары-выстың мерген угааннын, бурунгаар ырак көрүштүүн көргүскөн. Кандыг-даа күрүнени тургузары бөдүүн эвес, кончуг нарын болгаш берге херек. Бөдүүн араттар ону төлөтпүшкү-биле шыдажып эрткен, бодунуң күрүнени тургускан, ол тыва болгаш орус улустарның аразында харылзааны экижиктенин, улам чоокшулаштырганын ол демдегледип.

88 чыл мурунда бот-догуннаан Тыва Арат Республиканы тургузарына Тыва биле Россияның мерген угаанныг, бурунгаар көрүштүг кайгамчыктыг оолдары Монгуш Буян-Бадыргы биле Иннокентий Сафьянов үнелеп четпес улуг рольду ойнааннар. Бо улуг үлө-херекти бүдүргөн хөйгө билдингир төлөпиг кижилерниң чырык адынга тураскаадып, бир минута дургузунда туруп, хүндүктелдиң сактыышкын езулалын кылырын Чазак Даргазы

чыылганнардан дилээн.

Тыва Арат Республика тургустунгаш, 23 чылдарның иштинде ССРЭ-ниң болгаш Россияның дет-кимчези база дузазы-биле социал экономиказы хөгжээнин, чаа хоорайлар, суурлар тургустунганын, тыва чон үжүк-бижиктиг болу бергенин, совет тускай эртемниглер Тывага чедип келгеш, ажил-агый-ның бүгү адырларын сайзырадырынга улуг рольду ойнаанын Шолбан Кара-оол чугаазына онзалап айткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг берге чылдарында ССРЭ биле Тываның аразында акыл-думалышкы найыралчы харылзаалар улам быжыгып сайзыраан. ТАР-ның нам, чазаа, араттары улуг ССРЭ-ге, ооң маадырлыг Кызыл Шеринге дайын эгелээн хүнден бээр бүгү талалыг дузаны чедирип келгени Тываның Совет Эвилелиниң составына эки тура-биле каттыжарының бүгү магадылалын тургускан. 1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат Республика Россия Федерациязының составына эки тура-биле автономнуг область кылдыр каттыжып кирген. Оон бээр төөгүлүг бо болушкун 65 чыл болуп турар, ону октябрь айда

калбаа-биле демдеглээрин Чазак Даргазы дыңнаткан. Россия Федерациязының составына каттыжып кирген соонда Тываның күрүне тургузуунга, экономиказынга, көдээ ажил-агыйына, культуразынга, уран чүүлүгүгө, өөредилгезинге, кадык камгалалына үндөзүн чаартылгалар болган. Федералдыг төптүн дузазы-биле Тыва Россияның социал экономиказы сайзыраңгай республиказының бирээзи болу берген.

(Уланчызы 2-ги арында).

Күш-ажылдың хүндүлүг хоочуннары.

Саян-Шушенскиде суг-биле ажилдаар күчүлүг электри станциязынга болган озал-ондактың түңнелинде кижилерниң амы-тынындан чарылганы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Хакас Республиканың Чазааның Даргазы Виктор Зиминге кажыдалды илереткен.

Август 18-те Шолбан Кара-оол Хакасияга айттаныпкан. Ында ГЭС-тиң бузулган ханаларының аразындан ис чок читкен кижилер-

ДЕМНИГ ХАРЫЛЗАА-БИЛЕ АЖЫП ЭРТЕР

ниң мөчүзүн дилеп-тывар ажилдар ам-даа уламчылавышаан. ГЭС-ке болган озал-ондак — чаңгыс хемниң унунда чурттап, чонунуң ниити айтырыы бооп турар болгаш бергелерни ажып эртеринге демниг күженишкин негеттинер деп, Чазак Даргазы чугаалаан. Красноярск крайның губернатору Александр Хлопонин база озал-ондак болган черде чедип келген.

Август 17-де станцияның ажилын түр соксадыр ужурга таарышкан байдал-биле болгаш кижилер амы-тыны когараан озал-ондак болганы-биле холбаштыр Ш.В. Кара-оол бо адырга хамаарышкан

ямыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары-биле хуралды эрттирген. Тывага туруп болгу дег онза байдалдарны болдурбазы-биле түр када оперативтиг штабты тургускан. Ооң кижигүн-нери электри хандырылгазы кызыгаарлаттына бээр таварылгаларда, ТР-ниң муниципалдыг тургузуларын электри энергиязы-биле хандыраар графикти дарый дыңнадыр ужурлуглар. «Электри энергиязын дамчыдып берип турарына үзүктелишкин тургустуна бербес дээш, ажилды суларадып болбас — деп, аппарат хуралына Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Хакасияның

болгаш Красноярск крайның девискээрлеринде үзүктелишкин чок ажилдап турган улуг бүдүрүлгелерниң электри чырыын өжүргөн болгай. Байдал нарын».

Сайыттар кабинетинге энергия курлавырларын камнаар талазы-биле хемчеглерниң программанын ажилдап кылырын дааскан. Ямыларның, агентилелдерниң болгаш албаннарның удуртукчуларына республиканың шупту албан черлериниң болгаш объектилериниң, өнчү-хөреңгиниң кайы хевиринге хамааржырындан хамаарылга чокка энергия хандырылгазының талазы-биле байдалының мониторинг-

гизин чорударын дааскан.

Оперативтиг штабтың иштинде муниципалдыг тургузуларның электри энергиязы-биле хандыраар графиктин ажилдап кылыр болгаш амыдырал хандырылга, социал адырның объектилерин үзүктел чок ажилдаарын хандыраар ажилчын бөлүктү тургускан.

Бистиң чоок кожолары-биле таарышкан озал-ондак Тываның чурттакчыларын тоомча чок болдурбас ужурлуг. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы оперативтиг штабтың кижигүнү, РФ-тиң ТР-де ОБЯ-ның күрүне эргелелиниң начальниги Эрес Байыр-оолга когарааннарга ачы-дуза чедирер талазы-биле саналды кириген.

Долаана САЛЧАК.

Саян-Шушенск ГЭС-те

«ТЫВАЛАРНЫҢ ХОСТУГ ҮНҮН, ЧОРГААР ЫРЫН...»

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарында реформаларның чиик эвес үезинде Тыва Республикага элзэн бергелер таваржып турганын Дарга чугаалааш, оларны ажып эрткен, бөгүн Тыва Республика Россия Федерациязының Конституциялыг, Күрүне туктуг, Сүлделиг, Ыдык ырлыг бүрүн эргелиг субъектизи болуп турарын айтыпкан. Тыва Республиканың Чазаа амгы үеде республиканың социал экономиказын хөгжүдөр стратегтиг улуг сорулгаларны шийтпирлеп турар.

Республика Хүнү бистерге эңне үнелиг байырлал, ол эрткен үени, амгы үени, келир үени каттыштырып турар улуг байырлал болурун Чазак Даргазы чугаазынга онзаалап демдеглээш, бистиң республиканың социал экономиказын

хөгжүдөргө күш-ажылчы үлүүн кириген хоочуннарга өөрүп четтиргенин илереткен.

Улуг Азия дийтиң төвүнде Тыва чараш бойдустуг, чер иштинин байлаа элбек, онзагай республика болуп турар, ол Россияның бир сайзыраңгай региону болу бээриниң бүгү аргалары болгаш курлавырлары бар, ол бистерниң шуптувустун бир демниг, чаңгыс эпсеткилдиг күш-ажылывыстың ачызында чедип алдынар, аңаа идеген, бузуреп турар бис — деп, Чазак Даргазы чугаазының түннелинде чугаалаан.

Шолбан Кара-оол республиканың күрүне шаңналдарын тывыскан. Республиканың социал экономиказын хөгжүдөргө кириген ачы-хавыязы база хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш күш-ажылдың хоочуну Монгуш Какыйлаевич Шыырапты Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаан, он ийи уругну өстүрүп кижизиткен Хажытпаа Тараачиевна Кашлык-оолга Маадыр ие хүндүлүг атты (бирги арында чурукта), хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы, хөй ийитинин херээнге идепкейлиг кижилгези дээш Наталья Балчыровна Тыртык-Карага «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан. Шаңнатканнар Тыва Республиканың Чазаага өөрүп четтиргенин илереткеннер.

1921 чылда Урянхай крайны дайзыннар долгандыр бүзээлеп алган кончук берге чыл турган, ыңдыг-даа болза С.Кочетовтун пар-

тизан отрядының дайынчылары нарын байдалды чавырылдырган, берге үеде бистиң мерген угаанныг бурунгуларывыс бот-дугуннаан Тыва Арат Республиканы тургузар Улуг Хуралды эрттирип, төөгүлүг улуг үүле-херекти бүдүргенин ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш байыр чедирип тура, чугаазынга демдеглээш. Оон бээр 88 чылдар эрткен, бо үениң дургузунда Тыва Республикага улуг өскерилгелер, чаартылгалар болган, ыңчангаш улуг салгалдың депшилгелиг кижилеринге өөрүп четтиргенин илереткен.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы Виталий Вальков, Сибирь федералдыг округтун Тыва Республикада федералдыг инспектору Татьяна Монгуш, Кызыл хоорай округунун баштыңы — Төлээлекчилер хуралының даргазы Виктор Тунов, ТР-ниң Аныяктар чазаның даргазы Каң-Демир Монгуш чылганнарга байыр чедирип чүве чугаалааннар.

Азия төвүнүн тураскаалының чанынга болган Республика Хүнүнүн байырлалына тураскааткан хөй кижиги кижикчилиг митинг Тываның хөй национал чурттакчы чонунун чаңгыс эп-сеткилдинин, быжыг найыралдынын, республиканың келир үеде чечектелип сайзыраарына быжыг бүзүрелдинин көргүзүү болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«ТЫВАЭКСПО-2009» делгелге-ярмарка

ДЕПШИЛГЕНИҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

VI МЕЖРЕГИОНАЛЬНАЯ УНИВЕРСАЛЬНАЯ

Девискээрлер аразының алды дугаар универсалдыг делгелге-ярмарказы «ТЫВАЭКСПО-2009» бодунуң ээлчеглиг ажылын улуг-хүнде, август 16-да, дооскан. Оон ажылының эгелээнинин дугайында медээни солунуң август 15-те үнген дугаарына берген бис.

Хөгжүлдениң демдээн бадыйткап, сөөлгү негелдениң барааннарын делгеп салып, боттарының дугайында хереглекчилер аразына ат-алдарын дыңнадып, чонга билдингир апарган сезен ажыг бүдүрүлгелер, хуу сайгарлыкчылар боттарының чылдан чылче өзүп турарын чонга көргүзүп, ону бадыйткап, мында кирип келген.

«Чагытай» бүдүрүлгениң эзиртир суксуннары чиик өртектиг саваларында суй белек хевирлиг нарын саваларына чедир делгеттинген. «Урянхай» бүдүрүлгениң эйттен кылган полуфабрикаттары дээш, Тыва Республиканың бүдүрүлгелерин төлээлзэн кылыглар көрүштүү аажок кылдыр делгеттинген. Новосибирскиниң «Северянка» бүдүрүлгезинин идик-хептери, «Металл дизайн» бүдү-

рүлгениң янзы-бүрү мебельдери... черле делгелгеде салган барааннарын аразында чүнү чок дээр! Делгелгениң кижикчилеринин географиязы делгем: Абакан, Красноярск, Первоуральск, Москва, Сургут, Якутск, Казахстандан бээр Моолдун аймактарына чедир бистиң республикага кээп, делгелгеге киришкен. Чамдык бүдүрүлгелер бо делгелгеде чаңгыс эвес кээп турар болгаш, боттарының хереглекчилерин тыва берген.

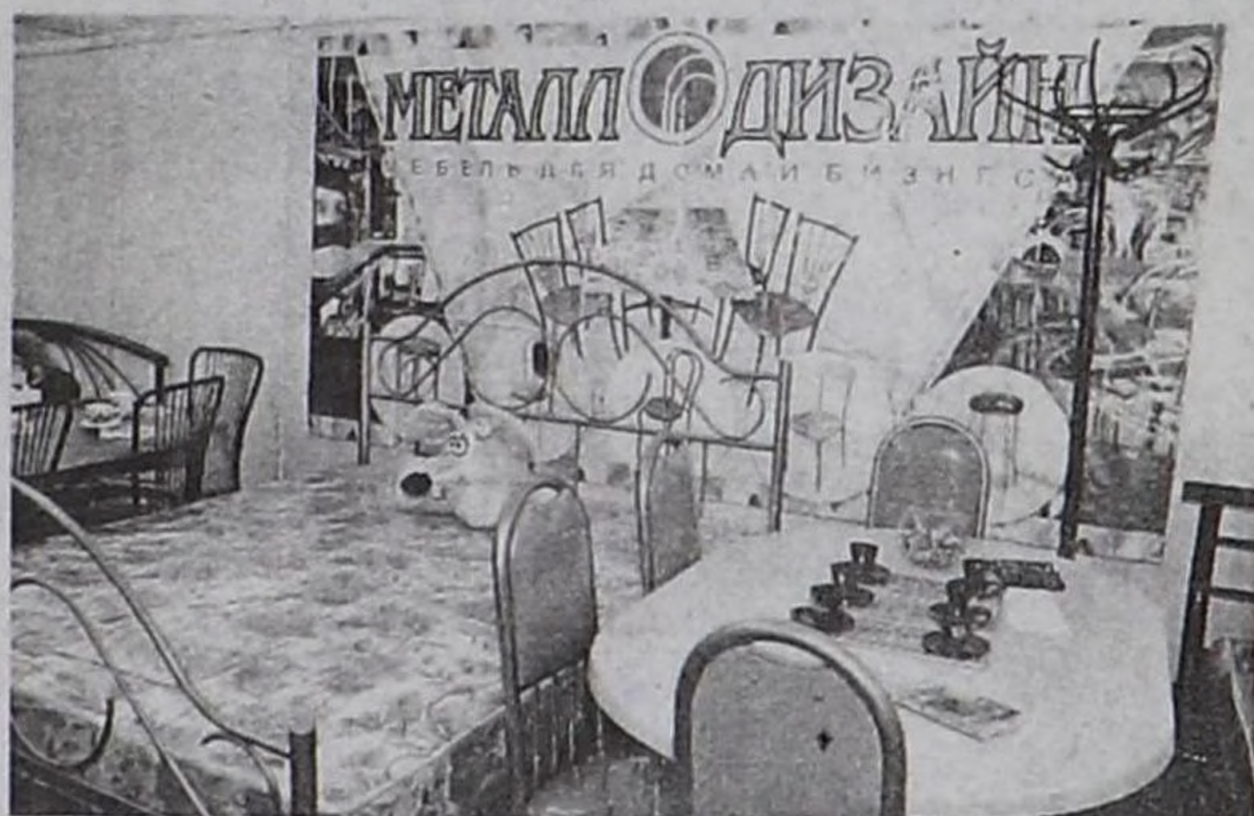
«Златоустун ок-чепсек тускай-жыттыг заводу» ААН-ниң баартагының мурнунда эр улустун доктаап турарын көргөш, чеде бердим (чурукта). Чоннуң аас чогаалына даянып каастаан хыннарлыг каас-чараш аңчы бижектерниң чаражын!

Бо делгелгеден найысылалдың чурттакчылары, аалчылары тыва

ус-шеверлерниң кылыгларын, кайы хире салым-чаяанныг кижилер аравыста барын көргөннер боор! Бодум хуумда, Тываның ус-шеверлерин Сайгарлыкчылар хүнүнде танып ап, шаажаңдан бурганнарны, мөңгүндөн соп каан чулар-чүгенин, тыва идик-хептерни даарал турарын магадаан мен. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналының эдилекчилери Аяна Биче-оол, Геннадий Сүге-Маадыр мында база тыва суй белектерни

идиктер дээш, оон-даа аңгы. Оон удуртканы «Болордусал» деп хуу бүдүрүлгө (ону очулдуарга «Хрусталь дамды») бо делгелгеде 2 дугаар кирип келген болгаш, оларның барааннары моол суй белек хевирлиг кылдыр бедик үнелеттинип турарын Туяа чугаалады. Моол кыстың портредин кидис кырынга чуранын магадап суйбап көргөш, кандыг будуктарны ажыглап турарын айтырдым.

— Шупту бойдустан алган

делгеп салган. Ынчангаш...

Мен делгелгеде барааннарның аразында бистиң республикага бүдүрүп болгу дег, ынчалза-даа ону кылыр дериг-херекселдерни боттарывыс чогаадып кылырын кыспайн турарывыс чүүлдерге доктааксадым.

Моол өг. Оон өртөөн 65 муң рубль деп доктаадып каан болду. Чогум Моолга көргөним өглерден оранчок бичи, 5 ханалыг хевирлиг өглер чорду. Убса-Нур аймактан Ч.Сайнбилег ону делгеп салган. Завхан аймактан Туяажаргал Дормжүгдэрниң кидистен кылыглары янзы-бүрү: ханага азар чуруктар, часкы-күскү шекпен шляпалар,

будуктар-дыр: хөмүр, согуна карты, морковь чулуу дээш, чаңгыс-даа химиктиг будук чок, кадыкшылыңарга бичи-даа хора чедирбес — дээш, ону канчаар ажыглап болурун тайылбырлады.

Бистиң тыва чонда оон-даа артык шевер кыстар барын билир мен, бо делгелге ону база бадыйткап турар. Бистиң сайгарлыкчылары-выстың делгеп турар барааннары ассортимент талазы-биле болгаш кижикчилерниң саны чылдан чылче калбарып турар. Ынчалза-даа кидис өөр, алгы эттээр талазы-биле ажылды тудуп, сегирип алырындан арай дидинмейн турлар ышкаш... Келир чылгы делгелгеге Тываның мурнундан кижикчилерниң аразында өгбелеривистиң шагдан бээр кылып келген алгы эттээр, өг чазар, тостан савалар кылыр... ажыл-ижин катап дигизип келгеннер бар болур дээрзинге бузуреп, байырлыг, «ТЫВАЭКСПО-2009», келир чылын ужурашкыже чаа чедишкыннерни, ажыдышкыннарны ук делгелгеге, оон кижикчилеринге күзедим.

Айлаң ДАРЖАА.

Кызылда Тываның 5 чылы аттыг стадионну эки септээр деп турар дугайында чугаа каш чыл бурунгаар-ла эрге-чагырга черлеринге чоруп турган. Бо чайын-на аңаа хамык ажыл хайнып үнгенин эрткен-дүшкен улус эскерген. Ам бо-дур – кыска хуусааның, чайгы ийи-ле айның дургузунда, республиканың эң хоочун стадиону септеттинген.

ТЫВАНЫҢ 5 ЧЫЛЫ АТТЫГ СТАДИОН СЕПТЕЛГЕ СООНДА АЖЫТТЫНГАН

«5 чылды» ам харын-даа чаа стадион деп болур. Чүге дизе, ооң көрүкчүлөр олурар одуругларын-дан эгелээш, администрация өрээлдеринге чедир дөгөрезин чаарткан. Мурнунда ниити узун ыяш сандайлар орнунга амгы үениң негелдезинге дүүшкен болгаш кижилер бүрүзү тус-тузунда аңгы олурар пластик сандайларны эптеп салган. Кажан көрүкчүлөр чок турда, стадионнуң олуттарын ырактан көөр чүве болза, ында сарыг, ак болгаш көк өңнерни ажыглап тургаш, Россия биле Тываның туктарының хевирин тода таарыштыр кылган. Стадионнуң мурнуу талазында көк өңнүг каат-каат олуттарда ак өң-биле «Россия – Тыва» деп бижээн. Ырактан көөргө көрүштүү, харын-даа чаражы кончук. Бистиң республикавыстың девискээринге ынчаар кылган стадион мурнунда турган эвес, ынчангаш улуска ынчаар көстүр чадавас.

Стадионну септээринге ниитизи-биле 34 миллион рубльди чарыгдан. Чижээ, чүгле бут бөмбүү (футбол) ойнаар чаарттыг кылымал шөлдү кылырынга 18,5 миллион рубльди үндүрген, ооң 10 миллионун республика бюджетинден берген. Эрги шөлдү аштап-арыглаар ажылдарга Кызылдың «Восток» ниитилели ажылдаан. Бо бүдүрүлгө чери септелге ажылдарының чингине күүсекчи турган.

Шөлдү чуп арыглаар система-

ны Саяногорск хоорайдан келген бүдүрүлгө чери эптеп чоруткан. «Каш каат болур кылымал шөлдү суггарган хирлиг сугну стадионга тургузар тускай дериг-херекселге арыглааш, катап-ла Улуг-Хемче аксыптар» — деп, ооң удуртукчулары чугаалаарлар. Ол экологтук негелделерге дүгжүп турар.

Кылымал ногаан шөлдү топтап көөргө, кылымал шиви (елка) инелери ышкаш кылдыр кылган болчук. Аразынче кылымал кара сай төп каан.

Септээр стадионнуң ажыдышкынынга улуг-бичии даргалар хөй киришкен. Чижээ, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол сөс алгаш, шак мындыг кылымал шөлдөрни Шагаан-Арыг, Туран болгаш Ак-Довурак хоорайларның стадионнарынга база кылыр деп шийтпирлээнин сеткил ханыышкын-биле чугаалаан. Ооң кадында Тываның 5 чылы аттыг стадионну чаарты септээринге хостуг хурешке федералдыг сайыт С.К.Шойгунуң шаңналы дээш эрттирер деп турган делегей чергелиг маргылдаа идиг болганын демдеглээн. Ынчангаш бо

чаңгыс чер-чурттуууска база РФ-тиң Чазааның Даргазы В.Путинге өөрүп четтиргенивисти илередир ужуруг бис деп, ол чугаалаан.

Стадион ажыдышкынынга, а ол август 15-тиң хүнүндө 16.00 шакта болуп эрткен, аңаа аңгы-аңгы албан-дужаалдың кижилери киришкен. Оларның аразында ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палаталарының даргалары Х.Монгуш биле В.Вальков, Кызыл хоорайның удуртукчулары В.Ховалыг биле В.Тунев, РФ-тиң Бут бөмбүүнге эвилелдин күүсекчи комитетинин кежигүнү,

девискээрлер аразында «Сибирь-ниң футбол федерацияларының эвилели» хөй-ниити организация-зының президентизи Владимир Евтушенко база бар. Бо удуртукчулар стадионну септээринге улуг-хуузу кириген хөй санныг тудугчуларга, оларның удуртукчуларынга болгаш РФ-тиң болгаш ТР-ниң казактарынга өөрүп четтиргенин, кызылчылар ам-на эки стадионну болганын демдегеп турганнар.

Ол-ла үеде хөй чон мурнунга стадионнуң тудуунга эки киришкен «Авангард» ниитилелди (Ижевск хоорай), «Меридиан», «Тудуг сервис», «Восток» эштежилгелерге, «Чаагайжыдылга» бүдүрүлгө черинге (шуптузу Кызылдан) ТР-ниң Футбол федерациязының хүндүлел бижиктерин, а спорттун хоочуннары Павел Головановка, Джордж Сатка, Вячеслав Хопровка, Владимир Яценевке болгаш Альберт Безьязиковка дипломнары ты-выскан.

Ажыдышкын үезинде 2015 чылга чедир Россияның чүс-чүс хоорайларынга 530 кылымал шы-выглыг стадионнары ажыгдалга кириери билдинип келген. Аңаа ниитизи-биле федералдыг бюджеттен 19,5 миллиард рубльди чарыг-даары көрдүнгөн. Шак ындыг кылымал шөлдөрдүн бирээзи Кызылдың стадионунда шыптынганы бо. Ол бисти өөртпес аргажок.

Байырлыг ажыдышкын үезинде стадионга Тываның хөгжүм-шии театрының болгаш республиканың күрүне филармониязының артисте-

риин күжү болгаш Кара-тэ, Бут бөмбүүнүн болгаш Тыва хуреш федерацияларының киржилгези-биле театр-житкан көрүштүг солун көргүзүг болган. Оларның аразында уран гимнастикага Россияны спорт мастери Алена Удот база бөмбүк бол-

БУТ БӨМБҮҮ

Ажыдышкынның байырлыг кезээ доостурга, бут бөмбүүнге Тываның чыынды командазы биле «Хакасия» команданың (Абакан хоорай) аразында эш хуу ужура-жылга болган. Бо ийи команданың кайызы-даа мурнунда мындыг кылымал шывыглыг шөлгө ойна-вайн турганын айтыр апаар. Ындыг шөл Абаканда безин ам-даа чок чүве-дир. Ынчап кээрге, оларның кайызы-даа дең байдалга турган. Чүге дизе, кылымал шөл биле чайгаар бүткен шөлгө ойнаарга, ийи аңгы чүве-дир.

Тываның чыынды командазы бо ужуражылгага удурланыкчыларын 5:1 санга бүзүрелди-биле тиилеп алган. Оюннуң баштайгы минуталарында-ла бирги бөмбүктү халдакчы Анатолий Переметин (Тыва) кири тепкен. Ол ооң соонда безин ийи бөмбүктү хаалгаже улаштыр кири тепкеш, бо ужуражылганың езулуг маадыры болган.

Чогум оюн солун эрткен. Абаканчылар хөй халдап турдулар, ынчалза-даа олар түннел чок болуп турган. Бистиң оолдар удурланыкчызының хаалгазынга аалчыларга бодаарга эвээш чедип турза-даа, эвээш халдашкыннары үре-түннелдиг болуп турганын демдегелес аргажок.

Кызылчылар бо хүннерде, шынап-ла, амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар чараш стадионну болу берген. Ында ойнакчыларга таарыштыр кылган өрээлдер бар. Бо стадион моон соңгаар ээн турбас, аңаа хоорай болгаш республика чергелиг маргылдаалар удаа-дараа эртип турар апаарына чигзиниг чок. Ылаңгыя бут бөмбүкчүлери амыраан, шынап-ла, ындыг эки кылымал шөлгө ойнаарга, оларга таарымчалыг.

Бо хүннерде бут бөмбүүнге республика чемпионаты чоруп турар. Ында ниитизи-биле 10 команда киржип турар, чаа шөлгө чараш тиилелгелер турар дээрзинге көрүкчүлөр чигзинмейн турар...

Юрий КӨК-ООЛ.

• Аът чарыжы

ЧҮГЛҮГ КУШКА АШТЫРБАЙН, ЧҮГҮРҮККЕ ЧЕТТИРБЕЙН ЧОР!

Кандыг-даа байыр-наа-дым тыва эр кижиниң мөөрейлиг чараш оюн-нары чокка черле эртпес. Оларның бирээзи — аът чарыжы Республика байырлалының хүнүнде Кызыл хоорайның чогуу Тос-Булакка хөйүнүң со-нуургалын оттурган.

Күскү хөөн кирген хүннүн алызында соогу-даа аажок, аар кара-кара булуттар хүннү көжө-гелей дуглап алган турзажок, аът спортунун аарыкчылары машина-ларын эпиг черлерде таарыштыр тургузуп алгылаан маргылдааның эгелээрин четтикпейн манап турлар.

— Тыва кижиниң хей-аьды, сүлдези аът болганда, аътка алдар болдуруп, ону республикавыстың сүлде-демдээнде-даа кирип турар бис. Омак-сергээвисти оттурган, ажыл-ишчи өнүгүс, кажан-даа, каяа-даа кады чоруур чыраа-саяк чүгүрүүвүстүн мөөрейи эгелээ-ринге чедир каш үе арты. Ынчангаш Республика байырлалына турас-кааткан аът чарыжының бүрүткели дооступ туру — деп, ТР-ниң аът фе-дерациязының даргазы, маргыл-дааның кол судьязы Эдуард Дагба-Лама чыылганнарда дыңналдыр чарлады.

Республика Хүнүнге турас-кааткан аът чарыжына киржири-биле республиканың кожуунна-рындан ниитизи-биле 160 ажыг аът бүрүткеткен. Чарыш үш аңгы хе-вирге: аныяк чүгүрүк малдарны 15 километр хемчээлге бирги ээлче-де салган болза, ийи дугаарында 30 километр хемчээлге чүгүрүк улуг аъттарның чарыжы болган. Ооң соонда 15 километр хемчээлге чоруктуг — челер, чыраа аъттарның маргылдааы. Маргылдаада кир-жип келген аъттар дээрге кожуун наадымнарында болгаш респу-блика чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни ээлээн шы-лгараңгай аъттар болуп турары-би-ле онзагай. Ол дээрге Кызыл ко-жуундан Мерген Монгуштун рес-публика маргылдааларына каш дакпыр чемпионнаан Калчан-Ка-разы, Эрзин кожуундан Эрес Хайынның, Сергей Ынаалайның узун чоруктуг малдары, Кур-Чер-ден Ай-Херел Түлүштүн чоруктуг малы, Чечен-оол Ооржактын Наа-дым чемпиону кара аьды дээш, өске-даа малдар-дыр. Ынчангаш мөөрей солун болгаш чижилге улуг дээрзи билдингир.

Энир чылдан бээр аът чарыжы болбаан бо чер мөөрейиниң эге-лээрин четтикпейн манаан дег, шы-ла-шыпшың. Ам каш-ла минута бол-гаш стартты бериптерге, баштайгы салыгының аъттары үнүптер.

Харылзааның бир ужундан чүгүрүк аныяк 60 аът чарышче үнү-кен деп рапортту маргылдааның кол судьязына дыңнатты...

Аъттарның баштайгыларының барааны көстүп келди эвеспе. Ба-жында дөрт хире мал сонуг-мур-нуг чүгүрүп олурлар. Чоокшула-ла, Кызыл кожууннун аъттары дээрзи билдинип келди. Бирги чер-ниң байазын алыр дээш мунук-чулар аьдының тынын сула салып-кан, күдүйүпкен челип олурлар.

Фиништиң шыйыын Кызыл ко-жууннун Кур-Черден Ольга Оюн-нун 4 харлыг кара аьды эртип келгеш, 2009 чылда Республика

Хүнүнге тураскааткан аныяк аъттар чарыжының чемпиону атты чаалап алган. Ийи дугаарында аңаа каш-ла ончук секунда ойнаткаш, Шам-балыгдан Андрей Ондарның 4 харлыг Калчан-Шилгизи арткан аъттарны артында кагаш келди. Үш, дөрт дугаарында Кур-Черден Тайхан Сааяның 4 харлыг доруг аьды биле Эрзинден Игорь Дон-дуктун Калдар-Доруу сүрүштүр келгеннер. Бешки-алдыгы черлер-ни Шамбалыгдан Аяс Монгуштун 3 харлыг Ширээ-Кулазы биле Кур-Черден Мерген Монгуштун 4 хар-лыг Хенче-Каразы үлештилер. Бо чылын Наадымга чемпионнаан Чечен-оол Ооржактын аьды чеди дугаарында келгени маргылдааның чидиг болганын херечиледи.

Узун чоруктуг улуг аъттар мар-гылдааына бо удаада 70 хире малды 30 километр хемчээлге сал-ган. Бо удаада Тос-Булакка чоруу кирип өөрөнгөн аъттар тергидеп турары илдең болду. Би-Хемниң Сесерлигден Альберт Мөңгениң

доруг аьды эрткеш, Республика Хүнүнге тураскааткан маргылдаа-ның чемпиону болган. Ийиги черни Эрес Хайынның (Эрзин) хүрөң аьды, үшкү черни Семен Монгуштун (Шамбалыг) бора аьды алган.

Чоруктуг челер, чыраа аъттар чарыжына 30 хире аът киришкен. Аңаа бирги черни Чөөн-Хемчиктин Чадаана хоорайдан Вячеслав Мон-гуштун Чыраа-Доруу ээлээн. Ийиги черни Улуг-Хемниң Чодураадан Нацын Сендиниң Челер-Доруу ал-ган. Үшкү черни Шамбалыгдан Ро-лан Монгуштун доруг аьды алган болза, дөрткү черде Эрзинден Сергей Ынаалайның Чыраа-Боразы келген. Бешки, алдыгы черлерни Би-Хем кожууннун Сесерлигден Андрей Дондуктун Калдар-Доруу биле Кызыл кожууннун Сукпактан Алберт Бады-оолдун бора аьды үлешкен.

Улуг чүгүрүк аъттар чарыжына эртип келген чемпион аьтты ыдык-таар езулалды Тываның хөгжүм-шии театрының артистериниң ба-

Маргылдаа цезинде.

раалгатканы солун чүүл болган.

Ыдык йөрээл сөстөрни аржаан-нап каан ак сүттү челинден эгелээш, хокпалдайына чедир чашпышаан:

Чүгүрүктер аразындан
Шүглүп үнүп, эртип келдин,
Чүс чылдың төөгүзүнде
Чүгүрүк аьды мөңгөжизин!
Эзир-Караның изин басып,
«Эзир» чүгүрүк мал болур сен!
Хайралыгы ээңни
Кажанда-даа кагбас бол!
Чүгүлүг кушка четтирбейн,

Чүгүрүккө аштырбайн чор! — деп, йөрээл сөстөр-биле мактап, чүгүрүктер аразындан эртип келген малды ыдыктап, саңны салган.

Шаңналдыг чер алган аъттар-ның ээлеринге ТР-ниң аът федера-циязының мурнундан өртектиг бе-лектерни тывыскан. Ооң-биле чер-гелештир кожуун чагырыкчылары биле деткикчилер боттарының аарып турганы аъттарының ээле-ринге акша шаңналдарын салган.

Айлаң МОНГУШ.

• Чадаг чарыш

ТУРА-СОРУУҢ ЧЕРЛЕ САЛБА

Марафон чарыжына Тыва Республиканың чем-пионадына киржир кү-зелдиглерниң саны бо удаада 62 кижиге болган. Аңаа республиканың ко-жууннары — Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайдан спортчулар боттарының күш-шыда-лын шенээн.

Марафон чарыжының эң узун

хемчээли — 42 километрге чадаг чарыш. Бо хемчээлге хүн бүрүде бодун доктаамал белеткеп келген быжыг тура-соруктуг кижиге чедери билдингир. Ынчангаш 42 километр хемчээлдиг узун ча-рышка Бай-Тайгадан Дуяг Кунзук бодунун белеткел шыдалын көргү-зүп, бирги черни ээлээш, 2009 чыл-да Тыва Республиканың чемпиону болган. Ийиги черни Чаа-Хөлден Айдаш Комбу, үшкү черни Улуг-Хемден Михаил Монгуш ээлээн.

40 хардан өрү назылыг эр спортчулар ортузунга 21 километр чартык марафон чарыжына Кызыл хоорайдан Владимир Комбу бирги, Сүт-Хөлден Демир Ооржак ийиги,

Кызылдан Алексей Оюн үшкү черлерни алган.

Херээженнер ортузунга чар-тык марафонга чарышты ийи аңгы бөлүккө чарган.

40 харга чедир аныяктар орту-зунга бирги черни Азияна Монгуш, ийигизин Ая Донгак, үшкүзүн Чаяна Содунам ээлээш, шаңнал-макталды алганнар. 40 хардан өрү назылыг хоочуннар аразына Светлана Тюлюш (Кызыл хоорай) кымны-даа мурнай келгеш, Тыва Республиканың 2009 чылда чемпиону атка тө-лептиг болган. Ийиги черде Ша-гаан-Арыгдан — Тамара Монгуш.

Айрада МОНГУШ.

Ая ДОНГАК.

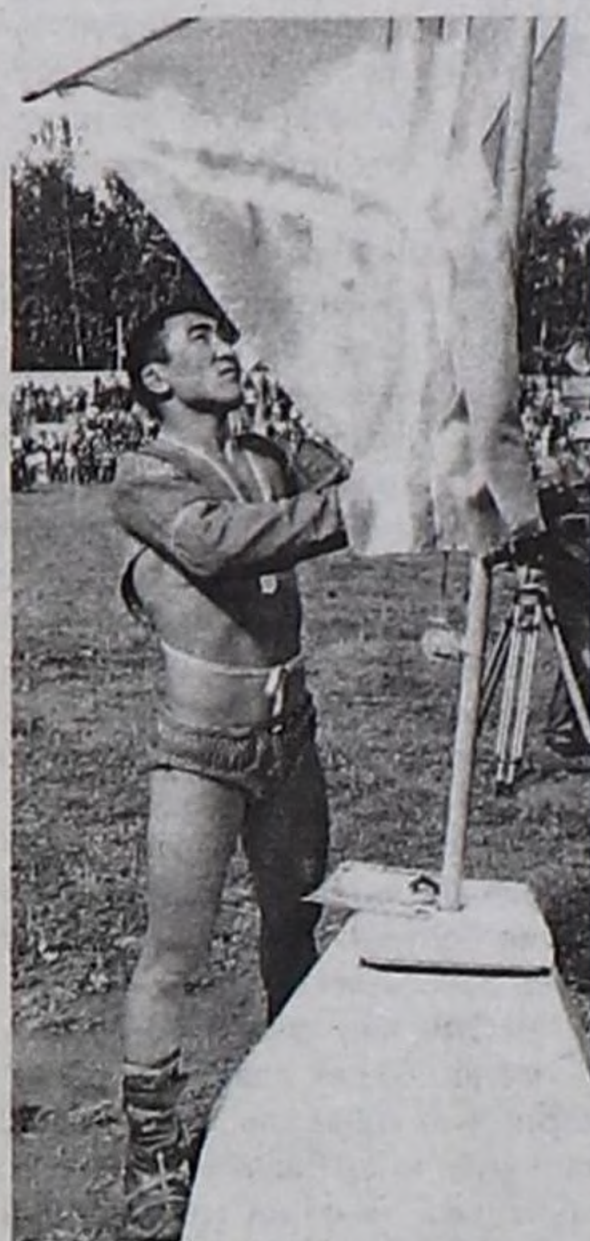
Марафончу чарыштың тишлекчилери.

• Хүреш

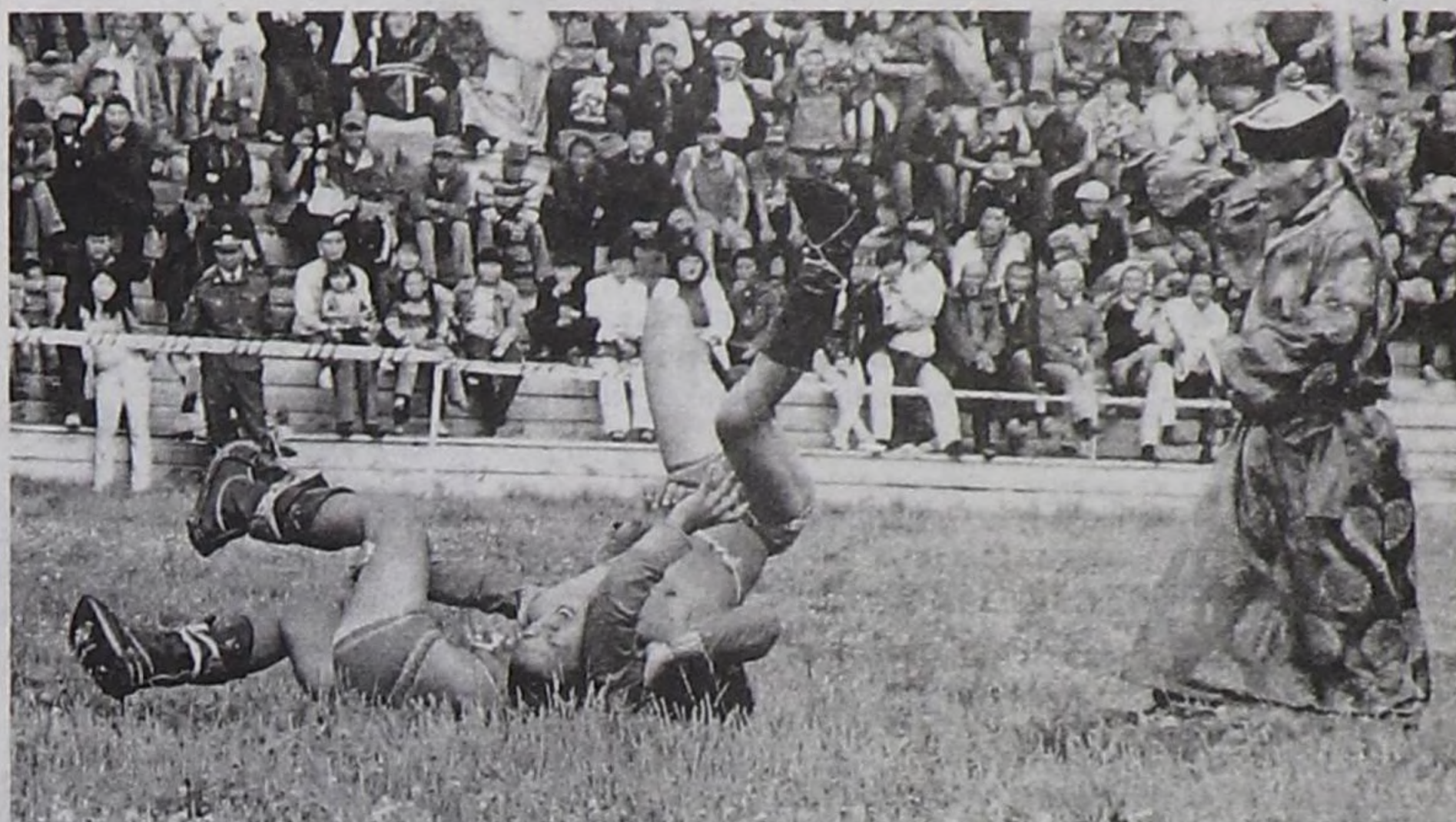
ӨВҮРДЕН АЛДЫН-САЙНЫҢ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Август 16-да Республика Хүнүнге тураскааткан он сес харга чедир 160 мөгөнүн хүрежи «Хүреш» стадионунга болуп эрткен.

Ады-сураа билдинмес-даа бол, аныяктарның хүрежи дүргөн, чараш болгаш дыка солун болган. Ынча хөй аныяк оолдар хүрешти сонуургап, хостуг үезин хүрешке тураскаадып турарының чылдагааны чүдөл дээрзин маңа айтыры чугула. Чажындан тура билип келирге-ле, Аяс Монгуш шүглүп турарга, ону дөзөп, ол ышкаш мөге болуксап чораан оолдар ам өскөн, езулуг мөгелер апарганы ол. Кашла чыл бурунгаар 156 мөге чыып аары безин берге турган болдур ийин, ам ыңдыг эвес, он сес харга чедир безин 160 мөге хүрежи турар апарган ышкашыл. Тыва хүрештин сайзырааны моон безин көстүп турар-дыр. Тыва тренер башкыларның ажылының түңнели көстүп келгени бо-дур. Сегиржи алган соонда, удаа-дараа октажып кааптарга, эң шырактары дораан билдинип келир. Оларның бирээзи Алдын-Сай Одай удурланыкчызын

Шүңгөн мөге
Алдын-Сай Одай.

чартыктааш октап чыда, аргазын чедир кылбайн, катап база чартыктааш октап аарга, ону канчап кижик эскербес боор, дораан сактып алыр сен. Бо оолдан езулуг мөге үнүп болур-дур дээрзин кожа орган улус чугаалажып олурдувус. Шынап-ла, аныяктар хүрежи турда амыр чүве-дир ийин, шуут саат чок. Карак чивеш аразында кайы-бирээзи октай кааптар.

Шаңналдыг черже кирген сес мөгелер бо: Виктор Даваа, Начын Хомушку, Амыр Сат, Алдын-Сай Одай, Кежик Кара-Сал, Сыдым-оол Монгуш, Чаяан Донгак, Артыш Монгуш. Начын Хомушку Виктор Давааны, Алдын-Сай Одай Амыр

Сатты, Сыдым-оол Монгуш Кежик Кара-Салды, Чаяан Донгак Артыш Монгушту октаан. Артыш Монгушка төрелдери он муң рубльди берип деткичилээн. Эң аныяк мөге дээш Мерген Монгуш (1995 чылда төрүтүнгөн, Танды), Найдан Ооржак (Өвүр) спортчу костюм, «Тиилелгеже чүткүл» дээш Архан Ондар (Чөөн-Хемчик) шаңнаткан.

Арткан эң шырак дөрт мөге: Чаяан Донгак (Чадаана), Сыдым-оол Монгуш (Өвүр), Начын Хомушку (Барыын-Хемчик), Алдын-Сай Одай (Өвүр). Чаяан Донгак Сыдым-оол Монгушту октаан. Алдын-Сай Одай, хензиг чинге-даа бол, Начын Хомушкуну октаан. Ам ийи мөге

арткан: Алдын-Сай Одай биле Чаяан Донгак. Чаяан аажок мөгө-шырак мага-боттут, а Алдын-Сай Одай шилгедек дүрт-сынныг. Шырак мага-боттут эжинден шала дескелеп чоруй-чоруй, тудушкан соонда Алдын-Сай Одай октаан. Ынчалдыр-ла ак өңүг Об «Жигулиниң» ээзи билдине берген. Ол дээрге мөгелер чурту Өвүрдөн аныяк мөге Алдын-Сай Одай-дыр. Ховар аттыг бо аныяк оолду эки сактып алылыңар, ол хүрешке ынактарны ам-даа өөртүр эвеспе. Эр хей сен, Алдын-Сай! Он сес харлыыңдан шүүп эгеледин, Аяс Монгуш акыңны дөзөп салгаарың ол-дур.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

КАЙЫ-ДАА ТАЛАГА АЖЫКТЫГ, ОРУЛГАЛЫГ САДЫГЛААШКЫН

• Садыг-ярмарка

Республика Хүнүнде Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы хоорайның чурт-такчыларынга болгаш аалчыларынга аш-чем ярмарка-садыглаашкынын чаңчыл езугаар эрттирген.

Мурнуку чылдарда яамының организаптап турган садыглаашкыны-биле демейлээр болза, бо чылгы хемчеглерниң эрттирикчилери ярмаркага белеткенип, телевидение болгаш радиога рекламалашаан, баш удур организаствы хемчеглерни элээн хынамаалыг болгаш бодамчалыг кылган.

Найысылалдың Эки турачылар кудумчузунда Салчак Токанын тураскаалының чанынга чүгле аш-чем садар баартактарлыг майгыннарны дес-дараалай чыскаалдыргаш, садыгжыларга-даа таарымчалыг, а садып алыкчыларга эптиг байдалды тургусканы илдең. Чүгле харын «изиг-ханнаарыңа» херек дириг хойларны садып алыр күзөлдиг кижилер мал саткан машиналарның чок болганынга элдепсинип турганын эскердим.

Оон мурнунда болуп турган шак мындыг хемчеглерде төп кудумчуга чүк чүдүрер улуг автомашиналар көвүдөй бээрге, садыг кылыр кижилерниң баартактары сыңышпап турганындан орулга кирип алыр күзөлдиг сайгарлыкчылар болгаш малчынар ярмаркаже кирип чадажы бээр таварылгалар турганын барымдаалааш,

дириг хойларны, тараа-быдааны шоодай-шоодай-биле, бода малдың улуг моң эт аймаан, дириг малды-даа чүдүрүп алган суурдан келген машиналарны яамы хоорайның эрги көвүрүг чанында «Азия» көдээ ажыл-агый продукциязын садар рынокка садарын тускай дүрүмнү тургускан бооп турар.

Бо таварылгада төп черге садыглаашкын эптиг байдалга эрткен демдеглээр-дир мен. Аш-чемниң доңурган, кадырган, хайындырган, быжырган, ыштаан дээш, чаагай амдангыг чемниң кандызын-даа саткан майгыннар бажын ажы. Ниитизи-биле маңаа Бай-Тайга, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Кызыл, Танды, Тес-Хем, Эрзин, Тожу кожуннарның болгаш Кызыл хоорайның хууда малдыг кижилери болгаш янзы-бүрү бүдүрүлгелерниң төлээлери боттарының малын болгаш бүдүргөн продукциязын садып-сайгарган. Тожу кожуннуң майгынының чанында чиик өртектиг балык садып алыр дээр кижилерниң оочуру элээн шөйлү берген. Сукпак суурнуң чанында 8 гектар шөлде ногаа аймаан өстүрүп турар Александр Желтухинниң эрте быжар капустазы, морковь, свекла, огурец, картофель дээш, оон-даа өске ногаа аймаан улус-чон дораан садып ап турарын эскердим. Чоокшулап чеде бергеш, ногааларның өртектин сонуургап көөрүмге, картофельди килограммда 15 рубльге, капустаны — 12, огурецтери — 10, морковь, свекланы — 15 рубльге саткан. Ногаа өстүрүкчү Александр Желтухинден оон ажил-амыдыралын сонуургап айтырган мен. Ол боду Сукпактын үндөзүн чурттапчызы, 8 гектар хемчээлдиг шөлде ногаа аймаандан өскеде, арбуз, дыняларны база ажаап ап турар болду. Шаанда «Сукпак» совхоз турда-ла, аңаа 25

2009 чылдың дүжүдү — ногаа аймаа.

чыл ажилдаанын ол чугаалады. Ам бо хүнде ол боду хуу дузалал ажил-агыйлыг, өг-бүлөзи-биле ногааны өстүрүп турар. Күрүнден 2 чыл бурунгаар чээлини алган, ону үзе санажыпкаш, ам база чээли алыр деп турарын чугаалады. Сукпакка ногаа өстүрүрде эң берге айтырыг сугнуң чедишпези болгаш электри чырыгы бо-ла өжүп каарын ол хомудады. Чырык өжүп каарга, хол-биле-даа суггарар ужурга таваржырын ол чугаалады. Боду хемден болгаш чер адаандан суг сордурар насостарлыг. Ажил-агыйында 3 трактор база бир чүк чүдүрер автомашиналыг. «Ам техниканы чаартыр үе келген» — деп, ол бодунуң чоокку келир үениң планнары-биле таныштырды. Улуг хемчээлдиг ногаа аймаан шыгжаар погреб-складты база тудар, ол амдаа немей 5 хире гектар черни хөлезилеп алыр сорулгалыг болду. «Бо шагда күрүнден дуза-детким-

че черле бар-дыр, ам чүгле кижиниң ажилдаар күзелинден бүгү-ле чүве хамааржыр, хуу ажил-агый ажы-дып, бут кырынга туруп алырда, каш, чеже акша херегил, бодунуң хире-шааң-биле ап болуру магалыгдыр» — деп, ол чугаазын доосту.

Ол хүн болган ярмаркага Кызыл кожуннуң төвү Каа-Хем суурда турар «Енисей» куш фабриказының чаа продукциязын делгеп-бараалгаткан презентация хемчээл база эрттиргени чыылган чонга солун болгаш чаа бүдүрүлгеге ажыктыг болган. Чүге дизе, куш фабриказының чиик өртектиг, тергини эки шынарлыг дагаа эдин, оон кылган чартык фабриктарын (буттар, чалгыннар, хөрек эди, бүдүн мага-бот, чүрек дээш, оон-даа өске) садып алыкчылар сонуургап, таныжып, шенеп чири-биле садып

ап турду. Кызыл кожуннуң култура килдизиниң ажилдакчылары хөглүг-баштак клоуннар кылдыр кеттиниң алгаш, солун көрүлделерни эрттирген. Ынчангаш хөй улус-чон чыылган хайым черге бүдүрүлгө бодунуң продукциязын таныштырып бараалгадыр сорулгазын чедип ап шыдаан деп болур, ынчалза-даа садыг-саймаан кылыр хемчегниң үезин 2 шакка чедир доктаадып каанындан бүдүрүлгө бодунуң барааннарының төндүр саттынмайн барганынга чон-даа, куш фабриказының директору Соосланбек Секинаев хомудап турганын чугаалады. Ниитизи-биле ол хүн фабрика 1 тонна ажыг дагаа эдип саткан.

«Азия» рыногунга болган садыглаашкыны база сонуургап четтис. Ында эт аймаан, дириг хойлар болгаш бода малды-даа саткан кижилер хөй болду. Чаңгыс Өвүр кожундан безин 7 машина чыскаалып алган, 3000 рубльден өрү өртектиг семис-чаагай хойларын сатканы ук кожуннуң малчынарының шак мындыг хемчеглерге идепкейлиг киржиң турарын демдеглевес аргажок. Сукпактан 30 муң рубль өртектиг симменталь уксаалыг бир айлыг бызаалыг инекти база дораан садып алгаш барганын көрдүм. Бо рынокка улус-чон арай-ла эвээш болганы харааданчыг. Төп черге дириг хойлар садып алыр дээш тыппаан кижилерни «Азияже» чоруп турганын эскердим.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының специалистериниң дыңнады-биле алырга, бо чоокку келир үеде шак мындыг ярмаркаларны ам-даа эрттирерин планнап турар.

Карим МОНГУШ.

Байырлал хемчеглеринден чуруктарны Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ тырттырган.

МЕРГЕЖИЛИНГЕ СЕТКИЛИНДЕН БЕРДИНГЕН

Ажыл-ишчи амыдыралының эгезинде чаңгыс катап шилип алган мергежилинге бердинген, чеже-даа берге болза, оон хөңнү калбас, ажылын кылып-ла чоруур кижилер турар.

Республиканын хоочун эмчилеринин бирээзи, СПИД-ке удур демисел чорудар төптүн консультация-диспансер салбырының эргелекчизи Зоя Казаковна Бадырғы эмнелге шугумунда ынчалдыр ам дөртөн ажыг чылдар дургузунда ажылдап чоруур.

Ол 1963 чылда Эрзин школазын дооскаш, эмчи болур дээн күзелин аайы-биле район эмнелгезинге санитаркалап ажылдап эгелээн. Аңаа үш чыл ажылдааш, Красноярскин эмчи институтунун эмнээр ажыл факультетинче өөренип кирген. Өөредилгениң алды чылдары билдиртпейн шуужуп эрте берген соонда, чонга эң чугула херек мергежилди чедип ап, чап-чаа диплому холга алган аныяк кижини Тываның Кадык камгалал яамызының удуртулгазы Кызыл хоорайның дүрген эмчи дузазы чедирер станциязынга ажылдадып каан. Оон хүлээнген ажыл-херээнге кызымаан, шимченгир, эрестин яамының ажылдакчылары эскерип көргөш, 1975 чылдың ноябрь айда ону санитаравиация салбырының начальнигинге томуйлаан.

З.К. Бадырғы аңаа 1978 чылга чедир ажылдап турда, санавиацияны дурген дуза станциязындан аңгылааш, республика эмнелгезинин салбыры кылыптарга, оон эргелекчизинге томуйлаткаш,

улаштыр ажылдап арткан.

Санавиациязының эмчилеринин ажылы дыка берге болгаш харысалгалыг дээрзин аңаа ажылдап чорааннар база оларның чоок кижилери эки билер. Хүнүн-не республиканың ырак-узак кыдыг булуңнарынга дүрген келдир-тишкин-биле уждуп чедип, берге байдалга, аар аарыгга, айыыл-халапка таварышкан улуг-бичии кижилерниң амы-тынын камгалап, дуза чедирери ындыг амыр эвес. Агаар-бойдус баксырааш, самолет ужар арга чокталы бергенде, барган черинге хонар-дүжер-даа таварылгалар турар. Ылангыя боттары чаш уруг-дарыглыг апарган аныяк эмчилерге ынчаар ажылдаары хөлчөк берге болу бээр. Ынчангаш Зоя Казаковна 1984 чылда республиканың кеш-шээр аарыглар эмнээр диспансеринге ажылдаары-биле шилчиттирип алган. Аңаа дерматовенеролог эмчи болуп ажылдап тургаш, бодунун билиг-мергежилни үргүлчү бедидип, чаа чүүлдерден салдымас дээн күзел-ин өжүрбейн, эпиг арга тургустунуп келирге-ле, өөренип чорутар турган. Ынчалдыр аңгы-аңгы чылдарда Новокузнецк, Ленинград, Витебск, Москва болгаш өске-даа хоорайларның эмчи институттарына билин бедидип өөргөш келген. Ол-ла чылдарда ква-

лификация талазы-биле ийги, бир-ги, дээди чаданың категорияларына шылгалдаларны эртип, дужаап ап чораан. 1998 чылдан бээр дээди категорияның эмчизи.

СПИД-ке удур профилактика болгаш демисел чорудар төп 1990 чылда Тывага тургустунарга, аңаа консультация-диспансер салбырын Зоя Казаковна 1991 чылда Кадык камгалал яамызының даалгазы-биле организастан тургускаш, бо хүнге чедир оон ажылын башкарып ажылдап турар. Өске аныяк эмчилер, эмчи сестралары-биле кады ВИЧ-СПИД-тен аараан кижилерни диспансер учедунга тургузуп, эмнеп, ынчаар аараан кижилер бодун канчаар алдынарыл, эмненирил дээр дугайында консультация-сүмелерни берип турар. ВИЧ-СПИД аарыглыг кижилерниң хөй кезинин социал байдалы, амыдыралы че-

димче чок, мөзү-бүдүжү-даа хирелиг болур. Ынчангаш оларның-биле хүн бүрү ажылдаары белен эвес, кижилер бүрүзү-биле эпиг-чөптүг чугаалажыры негеттинер. Дуржулгалыг эмчинин билин, кымның-биле канчаар чугаалажырын эки би-лири маңаа дузалыг болуп турары билдингир. Ынчангаш салбырының-даа, СПИД-ке удур төптүн-даа аныяк эмчилери, сестралары Зоя Казаковнадан арга-сүмө айтыра берген турарын бо-ла көрүп бо-лур. Ажылының талазы-биле кан-дыг-даа айтырыгга ол харылап, чедимчелиг тайылбырлап бээр дээрзин олар билер.

Келир үеде эмчи болуксап чоруур аныяктарга кандыг сүмени берип болурун айтырамын, Зоя Казаковна мынчаар харылады:

— Эмчинин дузазы кажан-даа, кымга-даа херек апаар. Ол кижилерниң амыдыралы, амы-тыны, кады-биле холбашкан ажыл-дыр. Ынчангаш эмчинин мергежилни кижилер бодамчалыг, сагыш-сеткилинден күзеп шилип алыр болза эки. Чүге дээрге аарыг улус-биле ажылдаары берге. Өске улуска арай хөңнү чок, доңгун аажы-чаңгы аныяк кижилер эмчи эртеми чедип алгаш, сөөлүнде ажылдаары бергедей берип, шилип алган профессиязындан хөңнү калып болур. Алыс төрүмелинден чымчак бүдүш-

түг, сагыш-сеткилдиг, улуг-бичии улусту аарыг-човуладан адырып, эмнеп каарын күзеп чоруурлар эмчинин мергежилинге тааржыр. Чүгле акша сүрүп ажылдаар бодал-дыглар аарыг кижилер-биле таптыг ажылдап шыдаас. Ынчангаш профессияны катап-катап боданып тургаш шилип алыры чугула-дыр ийин.

Мен, бодум хуумда, эмчинин мергежилин шын шилип алган хевирлиг мен: дөртөн ажыг чылдарда эмнелге шугумунга ажылдап келгеш, ажылымдан хөңнүм калбаан. Мээм билим, дузам улуска ам-даа херек боорга, бо хүнге чедир ажылдап чор мен.

Зоя Казаковна хостуг үези эвээш, улуг харысалгалыг бо ажылга үзүктөл чок ажылдап чорза-даа, үлгерлиг өг-бүлени 46 чыл дургузунда тудуп, төлөптүг ажы-төлдү өстүргөн. Олар боттары өг-бүлелерлиг, оолдар-кыстарлыг, иштики херектер, прокуратура шугуму-биле чедишкенин ажылдап чоруурлар.

Зоя Казаковна Бадырғы — Россия Федерациязының кадык камгалалының тергенин, күш-ажыл-дын хоочуну, хөй-хөй шаннал-макталдарның эдилекчизи, аныяк эмчилерниң башкызы, сүмелекчизи, чонунун кады дээш кызымак ажылдап чоруур хоочун эмчилеринин бирээзи.

Хенче-Кара МОНГУШ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Аныяктар чылынга

КҮЗЕЛ-СОЛУУН БҮДЕР БОЛЗУН, АЙ-КЫС!

“Кижилер — өзер, кидис — шөйлүр” деп тыва улустун үлгер сөзү өзүп орап салгалга хамаарышкан. Чырык чер кырынга төртүтүнүп, эзеңгиге тептиниптер апарган аныяк кижинин угаан-медерелин болгаш сагыш-сеткилин хөй-ле билдинмес айтырыглар дүвүредип келир. Кижилер кандыг хөөннүг чурттаарыл, амыдыралдың алыс утказы чүдел, кандыг тускай мергежил шилип алза экил, кымның-биле салым-чолду холбаарыл, кандыг аажы-чаң чаражыл, чон аразынга бодун канчаар ап чорза экил, бодун боду канчаар кижизидерил дээш, оон-даа өске айтырыгларны сонургап, ол дээш бодунун билиг-мергежилни берип чоруур аныяктар хөй. Оларга Эрзин кожунда Бай-Даг сумузуна аныяк сайгарлыкчы, ында “Чаңгыс демниг Россия” партияның эге салбыр секретары, аныяк депутат Ай-кыс Николаевна Мандалды хамаарыштырып болур.

зынында чолаачылап чоруур.

1995 чылда Бай-Даг ниити билиг школазының 9-ку класын чедиш-кинниг дооскаш, ол-ла чылын Кызылдың уран чүүл училищезинин тыва национал хөгжүм херексели салбырының игил мергежилинче сургуулдап киргеш, 2000 чылда ону чедишкенин дооскаш, Эрзин кожунун культура килдизинин метод төвүнге методистеп, оон директорлап ажылдааш, Бай-Даг сумузуның көдээ Культура бажы-нынга уран чүүл удуртукчулап, оон соонда аныяктар даргазынга ажылдаан.

2006 чылда Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезинге Бай-Даг, Мөрен сумуларын харылаар инструктор болуп ажылдааш, чизеге идепкейлиг киришкени дээш херек демдээ-биле шаңнаткан.

Бай-Даг сумузуның 9 дугаар округундан депутат кылдыр чоннун бүзүрелин чаалап ап, ийи чыыш улай соңгудуп ажылдап келген. Оон округунда 62 соңгукчу бар. Бодунун округунда уран-талан-тылыг, салым-чаянныг уругларга,

школа доозукчуларынга, уруглар, хоочуннар болгаш инвалидтер хүнүнге тураскааткан культура-массалыг хемчеглерге өртөктүг белектер-биле деткип келген. 2009 Чаа чылда боду Харжыгаш болуп хуулуп алгаш, округунда өреге бүрүзүгө Соок-Ирейден суй белектерни бергени онзагай болгаш өөрүнчүг болган. Бо чазын округунда өреге бүрүзүгө ногаа, чечек тарыры-биле үрезиннерни үлөп берген. Ай-кыс Николаевна бо хүнүнде “Бүгү-россияның дүйл-лери ниитилелин” Тывада девискээр салбыры-биле ол чугааны кылып, округунда инвалид аныяк бот-ие Аяна Момбур-оолга материалдыг дуза көргүзөр талазы-биле (телевизор, соттук телефон болгаш тускай медээ бээр аппарат) ажылдарны чорудуп турар.

Депутат ажылы-биле чергелеш-тир үстүнде адааным партияның Бай-Даг суурда эге салбыр секретары болуп, 3 чыл улай ажылдап келген. Улуг-бичии чонну хаара ынаар тыртып, школага аныяк гвардияны тургузуп, суурнуң чаа-гайжыдылгазынга база соңгудаларына идепкейлиг киржи-п турар. Оон удуртулгазы-биле суур иштинде тураскаалдарны, Кара-Сугну арыглап-аштап, ыяштарны олуртуп, оларны ажаар ажылдарны аныяктар кылганнар.

Бодунун санал-оналы-биле кадык-чаагай чуртталга дээш, кышкы оюннарны сайзырадып негедир-биле база эң-не күштүг эге салбырларның командаларын илередир сорулга-биле кожун чергелиг кышкы спортчу оюннар олимпиа-дазын 3 чыл улай эрттирип келген. Чылдан чылче олимпиадага киржир

күзелдиг командаларның көвүдөп турары өөрүнчүг. Келир чылын кышкы оюннар олимпиадазында Тес-Хем кожунун эге салбырларын чалап турар. Бо олимпиада оюннарының шаңнал-макталдарын кубок, медальдар, дипломнар болгаш өртөктүг шаңналдарга партия кижигүннери деткикчилеп, ол айтырыгларга улуг рольду ойнап турар. Оларга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары Р.К. Шинин, О.К. Дамдын, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары Ю.Ш. Салчак, О.М. Канзай, Эрзин сумузуның Төлээлекчилер хуралының даргазы И.К. Ламажап, күүскөмнүн секретары Т.А. Саая, партияның талалакчылары А.В. Шоолай, Б.С. Узуй-оол, Р.Б. Монгуш база Ай-кыс Николаевна хамааржыр.

Аныяк кижинин эң-не кол ажылы — “Онзагай” кафеге чонну хүлээп алыры. Ай-кыс Николаевна кафени 2007 чылдың август 22-ниң хүнүнде ада-иезинин улуг детким-чези-биле ажиткан. Ажылдап эгелеп турар үезинде суурундан 3 уругну ажылга хаара тудуп эгелээн. Бо ажылдап келгеш, боттарының амдангыг, аяныг, янзы-бүрү ас-сортиментилиг кухняның чемнери-биле чонун кайгадап, хаара тудуп, оларның үнелел-хүндүткелин чаалап ап, үргүлчү-ле келир клиентилерлиг апарган. Амгы үеде кафеде 6 аныяк уруг 2 ээлчегде туду сана-жылга-биле кожунда чонну ажылга хаара тудар төп-биле сырый харылзаалыг ажылдап, керээ чарып алгаш, боду немей акшаландырып, оларны ажылдадып турар.

Бо чазын Тарлашкынга сай-

гарлыкчы Анзор Чопуйнун аңгылап берген черин өөнүң ээзи Алим Ооржак база чонну ажылга хаара тудар төп-биле керээ чаргаш, 10 ажыл чок аныяктарны хаара туткаш, ук девискээрни чыраа-биле өрүп тургаш, кажаалап алганнар.

Кылып турар ажылдары-биле чергелештир четпестерни база ол чугаалады. Туда акша-биле садып, чемненип турарлардан аңгыда, ат кырында бижидип, чээлиде чемненип турар улус база дыка хөй. Акша-шалың үнгенде, саазын кырында акшалар мөөңү-биле чыгдын-мазы ажылдың улам сайзыраарына улуг моондак болуп турарын чугаалааш, дараазында сорулгаларны салып турар болду. Чондан ак чемнерни хүлээп алыры, чагыг езугаар чемнерни бажыңнарынга чедирип бээри (пицца), үениң негел-дези-биле дерилгени чаартып сайзырадыры, аныяктарны хөйү-биле ажылга хаара тудары дээш, оон-даа өске чаа чүүлдерни үениң негелдези-биле амыдыралга боттандырап бодалдарын ол илеретти.

Бо Аныяктар чылы-биле бүгү чонга сеткилин ханызындан изиг байыры чедирбишаан, салган сорулганы эчизинге чедирерин, даанган харысалгазын утазын, кожунун келир үеде сайзыралы дээш быжыг туруштуг болурун Ай-кыс Николаевна күзеди.

Чемейиниң-даа аныяк болза, келир үеде тура-соруу күштүг аныяк өг-бүлө Ай-кыс биле Алимниң күзелдери, бурунгаар көрүүшкүннери бүдөр болзун деп күзеп каалынар.

Халарбаа КАРА-ООЛ.

Эрзин кожун.

Ол 1981 чылдың февраль 5-те Бай-Даг суурга бөдүүн ажыл-ишчи өг-бүлениң дун уруу болуп төртүтүнгөн. Авазы Лариса Хайыновна Бай-Даг сумузуның чагырга черинин социал-политика талазы-биле орадакчы даргазы болуп үр чылдарда ажылдап турар, ачазы “Бай-Хөл” көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативинде бүгү на-

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

ХОЛА-ХАРАГАНДАН ДЕМИР-УЖУК...

1938 чылдың август төнчүзү. Араттар эвээш-биче таразын хол кадыры-биле кезип дооскаш, шаңче шыралап дажып турган.

Ачам сугнуң уругларының үш дугаары мен. Менден улуглары — угбам биле акым. Мээң кылыр ажылым — барык хүннүң чыгыы хой кадарары.

Бир-ле кезээ ачам чугаалайдыр: «Бөгүн шаңда одаавыска суму даргазы келгеш барды. Бо чылын Ак-Аксынжа школа ажыдар чүве дидир. Өөредилге каш-ла хонгаш, сентябрь 1-де эгелээр чүве эвеспе оң. «Аңаа өөренир уруглар чыып чор мен. Уругларыңар бир-ээзин чедирер силер» — дээр чорду. — Кайызын чорударыл бо оолдарның? — дээш, авамче кайгап алган олур ийин. Акымдың най сал-ла: «Мен барып өөренир кижини мен» — деп дүвүрей-ле берди. Мен аайын тыппайн дыңнап ор мен. Авам бис ийже көргөш, чугаалады:

— Бичезин чорудар ыйнаан, ам сес харлап турар оол-ла болгай бо. Улуу дуза кадып, өзе берген кижини кыжын хой кадарар ыйнаан — дээр, акым, моголтыңары ол ыйнаан, үнө-ле халаан.

Ийи-үш хонганда кара-көк таалымбадан даараан чүвүр, хөйлөң-даа белен, чаа хөвөнниг тоннуг-даа болу берген мен. Хом идиктерим база бар. Дөжөнип

удуур ийи каът энчектен сырып каан кудустуг мен. Таалың чартыы хире соктаан тараалыг, алгы хапта ааржы холумактыг арбай далган, инек сыңыйында куткаш донуруп каан саржаг база бар. Ачам аъдының соонга мени ушкарып алгаш чорупкан.

Мээң барганымның даартазында өөредилге эгелээн. Баштайгы хүнде башкы таныштырылга кылган. Аңаа Сүт-Хөл девискээринге бир-ле дугаар ажыттыңан школа деп чүвени билип алган бис. Бистиң өөренип эгелээн бажыңывысты Тывага национал хосталгалыг революция тиилээниниң соонда, Сеңгин-Чаңгының оглунун оглу Сүрүң-Дузалакчы деп бай кижиниң хавырткан бажыңы деп, бажыңывыс биске тайылбырлап берген.

Школавыс чаңгыс эргелекчи башкылыг турган. Ады Чадам оглу Оспаң-Намчал Монгуш дээр. Сөөлүндө Онамчал Иван Чадамович дээр аларган.

Ынчан повар деп сөс-даа билбес бис. Чем кылыр өрээлге биске шай хайындырып бээр акый турган. Ол акыйны сопкоос (завхоз) дижи. Ооң хайындырып каан шайын кудуп алгаш, кымда кандыг чем бар болдур, чип алыр турдуvus.

Кыдырааш, саазын кончуг ховар. Ачам дүңзе таакпы орааган кылын ак саазынны кыдырааш кылдыр көктээш эккеп бээр, ону шугумнааш, бижип турган мен. Төне бээр, эгезинде бижип каапкан арыннарымның бижиктерин балап каапкаш, катап бижиттинип турдум.

Бирги классты эвээш өөреникчи ынчаар дооскан бис. Дараа-зында өөредилге чылында (1939-1940) чаа школаның тудуу доозулган. Аңаа бирги, ийиги класстар ажыттыңан. Ийи башкы ажылдап эгелээн. Школа эргелекчизи Монгуш Хүрештигбей, башкывыс Долаан Самбу. Ийиги класска кижиниң бүрүзү топчааннарлыг, саван дыгып каан кудустарлыг, сыртыктарлыг аларган бис. Өөреникчилерниң аъш-чегин ада-иелерге хуваап каан. Бир хүн бир өөреникчинин ада-иези, даартазында өске өөреникчинин ада-иези чегерер. Молдурга-даа соп эккээр-ле, боова-боорзак-даа эккээр-ле.

Ийиги класска келгенивисте будук-биле бижир негелде тыылган. Кыдырааштар база чоорту элбээн. Демир-ужук бажын тып ал болур, сывы тыылбас. Чинге хола-хараганы таарыштыр чазааш, ооң картын адаанче демир-ужук бажын кадай идип алгаш, ооң-биле бижип турдуvus.

Дараазында өөредилге чылын-

да Чадаананың долу эвес ортумак школазынче шилчидипкен. Кызыл-Тайга школазы-биле холбаам ындыг болган. Бирги классты кады дооскан өөрлерим Метпе, Серен, Дырзың, Чимит, Чимит-Доржу, Калдар-оол, Даваа-Самбуу, Аралдүү, Адар-оол дээш, уруглардан Оржунмаа (Кенденбил), Айлыңмаа (Миндирия), Намчалбаа (Сүзүкей), Ыдан, Шөргөн сугларны ам-даа утпаан мен. Бөгүн сезен хар чедип тур мен, өөрүмден ийи кижини арткан бис.

Кызыл-Тайга школазын доосканнарның аразында кандыг мергежилдин кижилерин чок дээр: башкылар, эмчилер, мал, чер ажылының тускай эртемниглер, инженер-техниктиг ажылдакчылар дээш, оон-даа ыңай. Оларнын аразындан Байыр оглу Чимит-Доржу Ондар Тыва АССР-ниң Чазак Даргазынга, Дээди Советтин Президиумунун даргазынга ажылдап чорду. Кожуун чергелиг партия, совет ажылдакчылары болгаш эртем чадазы четкенер база бар.

Кызыл-Тайга школазының 70 чыл болган оюн таарыштыр сумунун удуртулгазынга, башкыларга, өөреникчилерге, бүгү чурттакчыларынга байыр чедирбишаан, чаа өөредилге чылында чедишкенин күзедим.

Аваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Прокурор хыналдазы

«ӨӨРЕДИГ» БОЛУР

Ниити өөредилге албан черлериниң чанында өөредилге-консультация пунктуларының болгаш оларның өөредилге ажыл-чорудулгазын боттандыраарыга тургусканы хоойлуга дүгжүп турар бе дээрзин Тыва Республиканың прокуратуразы хынаан.

Бии-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл, Сүт-Хөл, Таңды, Улуг-Хем, Тес-Хем болгаш Өвүр кожууннарның прокурорлары өөредилге-консультация пунктуларының эрге-хоойлу байдалын тодарадырынга хоойлужулганы хажытканын илереткен.

Прокурор хыналдазының тургусканы болза, республиканың чамдык суурларында турар өөредилге-консультация пунктуларынга өөредилгени чорутпаан. «Өлүг сүнезиннер-биле» өөреникчилерни солуп турган фактылар безин тодарттыңан. Өөреникчилер чок турда, оларга демдектерни салып турган, өөредилгениң хүн чуруму херек кырында шынга дүүшпейн турар.

Прокурор хыналдазының түңнелингиң талазы-биле прокурорлар кожуун чагыргаларының баштыңнарынга болгаш школа директорларынга хоойлунуң хажыдышкынын эдер дугайында сес бижимел дыңнадылганы кириген. «Өөредилге-консультация пунктузу» муниципалдыг өөредилге албан черлерин тургузар талазы-биле кожуун чагыргаларының даргаларының доктаалдарында удурлаанышкынын кириген. Лицензия чокка, орулга тывары-биле холбашпаан ажыл-чорудулганы боттандырган дээш РФ-тиң АКЧК-ниң 19.20 чүүлдериниң 1 кезээнде көрүнгөн административтиг хоойлудурум үрээнинин дугайында үш херекти оттурган. Ол херектерни сайгарып көргөниң түңнелинде, ниити өөредилгениң ийи школаларының директорларын торгаан, бир херек сайгарып көөрүнүң чадазында турар. Оон аңгыда кожуун прокурорлары РФ-тиң Кеземче болгаш кеземче херек чорудулгазының кодекзиниң 37 чүүлүнүн чурумунга ийи доктаалды кеземче херезин оттурарының дугайында шийтпирини хүлээп алыры-биле иштики херектер органнарының истелге килдистеринче чоруткан. Сүт-Хөл кожуунга болган фактының талазы-биле кеземче херезин оттурган, истелге чоруп турар.

Барыын-Хемчик кожуунун муниципалдыг өөредилге албан черлериниң директорлары Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзиниң 67 чүүлүн хажыдып, күш-ажылчы керээлерни чарып турган: күш-ажылчы керээни чарган хүнү чок бооп турарындан аңгыда, ажылдакчы ат салбаан болуп турар, башкыны ажылга хүлээп алганын бадыткап турарының дугайында документилер, үндүрүг идентификациязының дугаарының медээлери чок болуп турар; тариф ставказын, ооң хемчээлин айтып азы эрге-дужаалдың шалыңыга немелделер болгаш шаңнал төлөвирлер... Бо фактылар талазы-биле кожуун прокурору федералдыг хоойлужулганың хажыдышкынын эдер дугайында бижимел дыңнадыгны кириген.

Ольга Монгуш, Тыва Республиканың прокуратура килдизиниң улуг прокурору.

МЭЭҢ ШКОЛАМ — МЭЭҢ ТӨӨГҮМ

Ыраккы 1935-1938 чылдар. Ынчангы Чөөн-Хемчик кожуунун Солчур сумузу. Ол чылдарда бижик билбес чорукту узуткаары-биле бөлгүмнерни, кызыл өглерни, чайлаг школаларын тургузуп, аравэ кижигүнү кижини бүрүзү ыяап-ла 1-2 кижини бижикке өөредир хүлээлгелиг — кол сорулга ындыг турган.

1938 чылда бирги чайлаг школазын тургускан. Калчан-Бажынга коржаадан ырак эвесе Кужур-Чыраа талазынга арыг чоогунга майгыннар аныктарны чыып, баштай Соскур-оол, ооң соонда Шактар-оол деп башкы бижик билбес улусту өөредип эгелээн. Оон ол чайлаг школазын Сегээже (ам болза застава чаны) көжүргөн. Ол школага ырлаар, допшулуурлаар, хөмөйлөп, сыгыртыр, кончуг эрес, солун, организмизакчы талантылыг Тажи-Торлук деп башкы келген. Ол башкыны ооң соонда Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга школага ажылдап-чурттап чораан дээр ийин. Школа кылдыр майгыннар, ооң чанынга бичежек казанак турган. Ол казанакка сургуулдарның аалындан эккеп алган аъш-чегин, хүнезинин шыгжаар, ада-иелер беш хонуктап уругларын чегерер, оон ыңай сургуулдар аалындан 1-1 өшкүлөр эккеп аар, оларны саап ижер, кадарчызы Донгак Комбу турган.

1938 чылда тудуун эгелээн чаа школаны 1939 чылда шалыпкыны-биле дооскан. Сентябрь 1-де кирип өөренир бирги школа ажыттыңан. Школа тудуунга бүгү чон кирип, өреге бүрүзү аъттыг, шарылыг, шаңактыг, тергелиг тайгадан чудукту сөөртүп эккеп, чонуп белеткешкен. Дөмүр-оол Донгак, Эртин-оол Сат, Дамдын Монгуш, Оолакай Монгуш, Хүргүл-оол Монгуш олар школа тудуунга идеккейлиг киришкенер. Школа ийи өрээлди: өөренир бир класс, удуур, чегменер бир өрээл. Поварынга баштай Адыжок Монгуш, соонда Айдан-оол Монгуш, школаның директорунга Хам-Дыт чурттур Дамдын-Сүрүң Байырович Монгуш ажылдап турган. Школага назы-хары-даа, бижик билири-даа аңгы-аңгы, 29 өөреникчилер холуш-как чаңгыс класс ажыттыңан. Бир-ги өөренип кирген сургуулдарның

иштинден янзы-бүрү мергежилдин кижилери үнүлгүн. Оларга эртемден Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш, башкылар Александр Шүгдүр-оол, Серен Монгуш, Уйнукай (Ламалдай) Монгуш, милиция ажылдакчылары Доос-Кара Монгуш, Билчин-оол Монгуш хамааржыр. Ам ынчангы ол школада школачылар бажыңы бар.

1941 чылда ийиги школаны тудуп эгелээш, дооскан. Ам ында спорт-школа бар. Езулуг-ла уявсы, төп школавысты ооң соонда туткан. Чаа (каът) школаже көшкөш, ол школавысты каапкан бис. 90 чылдарда ону хоптактар үптөп аларган, хомуданчыны! Ол школага республикада билдингир, кайгамчыктыг кижилер өөредилгезин доозуп, ажылдап чораан болдур ийин. Ам ооң ора-сомазы-даа чок!

1939-45 чылдарда эге чада, 1946-1953 чылдарда чеди чыл школы, 1953 чылдан эгелеп ортумак школа аларган. 1949 чылда бирги чедигиклассчылар дооскан. Оларның иштинден алдарлыг башкылар Тангай-оол Донгак, Дондун-оол Семис-оол, Намчан Монгуш, Оолакай Донгак, Танов Сандан, Чечекмаа Монгуш-Иргит, Кызыл-оол Куулар олар доозуп үнгөн. Ынчан школаны Чозар Бааданович Иргит директорлап турган. Школага пионер дружиназы, комсомол организациязы башкыларның дузалакчылары болуп ажылдап турган. Пионер дружиназынга 1949 чылдың февраль 23-те Совет Эвилелиниң 3 дакпыр маадыры А. Покрышкинниң адын тывыскан. Пионерниң улуг вожатыы Серен Хүргүл-ооловна Иргит турган. Ол үеде пионер дружиназы, комсомол организациязы кедергей-ле идеккейлиг, эки ажылдаар турган дизе, ажырбас. Активчилер башкылар-биле дөмөй чүвеле болгай, активчи, идеккейжи, сонугалдыг.

1957 чылда ортумак шкраның бирги доозукчулары 10 кижини чүве. Олар колдуу-ла шупту эртем-билигил улус болган. 7-зи дээди эртемниг башкылар: Шур-оол Өртөней, Дамчай Саая, Бавыштай Монгуш, Дыдыраш-оол Монгуш, Дыртынай Монгуш, Дадар-оол Байыр, Хоюг-оол Монгуш.

Ортумак чадааның школазы аларганда, коллективке соңгаартан орус башкылар чедип келген. Коллектив эп-найыралдыг, дээди эртемниг башкыларлыг интернационалдык коллектив аларган. Школаның директору Монгуш Чөкпекевич Достай — кончуг ажылчын, негелделиг башкы. Ол үеде хөмүр одаар эвес, ыяш одаар-ла болгай. Школаның ыяжын эңдере чыып каан, ийи каът бажың дег чүвеле болгай. Ону коллектив улуг класс өөреникчилери-биле белеткээр чүве. Ам башкыларны сактып көрей. Т.Таранцова, Е.Таранов, М.Добровольская, Т.Елькина, Н.Шаманова орус дылды, Е.Юрлова, Т.Гогорева, К.Котова, Егорова, Р.Майн, А.Исаев, В.Митина математика, физиканы, Л.Евтеева химияны, Л.Березина географияны, Г.Глухова күш-культураны башкылап, интернатка В.Молоткова, Сухорукова олар кижизидикчи башкылап турган. Ынчан суурга орус чон хөй чүве. Специалистер, удуртукчулары — шупту-ла орустар. Ынчангаш школаның эге класстары орус, тыва холушак, 20 шаа өөреникчилерлиг, 4 классты дооскаш, орус өөреникчилер тыва классче шилчий бээр. Школаның доозукчуларынга Раиса Яблонская, Валерий Федосихин, Галина Фанакина, Галина Решетникова, Юлия Очур, Владимир Очур оларны хамаарыштырып болур. Класс башкызы Анастасия Ниловна Зерницкая-Терешкова турган. Ол үеде башкыларның билги бээр-даа хөлчөк, шыырак негелделиг, өөреникчилернин сонугаргалын көдүрер, олар-биле солун, шынарлыг ажылдаар. А өөреникчилер база багай эвес, номчулгага сонугалдыг, билгиче чүткүлү бедик, кызымак, өөредилге дээш быжыг со-

рулгалыг, боттарынга негелделиг, туруштуг, ээ-харысгалгалыг, чурумнуг, дыңнангыр, Ынчангаш-ла боор, школаның доозукчуларындан кайгамчыктыг кижилер үнүп, ажыл-иштин аңгы-аңгы адырларында эки ажылдап, республикада билдингир аларганнар хөй. Оларга эртемденер: Доруг-оол Монгуш, Мангай-оол Монгуш, Яков Хертек, Степан Монгуш, чогаалчылар: Доржу Монгуш, Владимир Серен-оол, Эрес-оол Монгуш, эмчилер: Танов Монгуш, Тамара Ондар, Азиямаа Байыр, Светлана Базыр-оол, Маадыр-оол Куулар, Аркадий Начын, Оксана Монгуш, башкылар: Сырба Достай, М.Аран-оол, Таракпан Достай, Монгуш Достай, Тангай-оол Донгак, З.Донгак, Р.Донгак, Н.Кара-Сал, К.Куулар, Э.Монгуш, Ч.Ооржак, П.Донгак, С.Донгак, спортчулар: К.Шагдыр, В.Достай, С.Адыгжы, Л.Ооржак, С.Куулар, О.Сат, К.Ооржак, уран чүүлүн мастерлери: Тамара Саая, Геннадий Тумат, Опар-оол Тюлюш дээш, кымны чок дээр, чегезин адаар.

Школаны мынча чылдар иштинде 22 кижини удуртуп директорлаан. Амгы үеде школаны анык башкы Мария Маадыр-ооловна Начын билдиг удуртуп турар. Мынча чыл иштинде 3 өөреникчи алдын, 17 өөреникчи мөңгүн медальдыг дооскан. Алдар-аттыг, орден-хавыялыг, 1-ги, дээди категорияның башкылары эмгежок. Школа дугайында, ооң ханазындан үнген кижилер дугайында бижир болза, хөй үе херек. Школа, башкыларым, өөреникчилерим ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы, хөгжүлдөз, чедишкенин, өөрүшкүзү, муңгаралы — шупту мээни, кады деңге үлөжип эрткен үевис-тир. Школаның 70 чылдаанынга өөрүп, байыр чедирип, моон соңгаар-даа быжыг туруштуг, тура-соруктуг, бурунгаар көрүштүг, чогаадыкчы хөгжүп, сайзырап чурттаарын коллективге күзедим. Мээң школам — мээң төөгүм.

Варвара Лопсан-СЕРЕН, школага 52 чыл ажылдаан хоочун башкы.

Национал музейде

САРЫГ ШАЖЫН ЗАЛЫ

Чырыткылыг бурганнарның сөңгөң ыдыктары.

Август 14-те Национал музейге сарыг шажын залының ажыдышкыны болган.

Аңаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак, Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору К.А.Бичелдей, Тываның Камбы-лама эргелелинин төлээлери киришкен. Национал музейнин директору В.С.Чигжит сарыг шажын залының ажыдышкыны-биле чыылганнарга байыр чедиргеш, Анатолий Партизанович Дамба-Хууракка сөстү берген. Сарыг шажын залының ажыдышкыны ылангыя аныктарга төрөөн чериниң төөгүзүн өөренип, иштики делегейин байыдып, сагыш-сеткилин арыглаарына канчаар-даа аажок улуг ужурудузалыын ол демдеглээш, лама-башкыларга өөрүп четтиргенин илереткен. Камбы-лама Индияны таварааш, Непал чедип, муң буддаларны чалап эккээр дээш чорупканын дыңнатты.

Камбы-лама эргелелинин төлээзи Буян башкы бо чаа ажыттынып турар сарыг шажын залына шыгжаттынар ном-судурларның ужурутказын чонга тайылбырлады. Шажымуни бурганнар, Богда бурганнарның долу ыдыктыг өөредин бижээн судурлар-дыр. Богда бурганнар Канчыыр номунга дээп, оон күш алып аас-кежиктиг болган улус-тур бис. 108 ном-судурларны дажыглап, тускай шил шафтарга салдывыс.

К.А.Бичелдей сөс ап чүве чугаалааш, Тывага сарыг шажын ажылдакчыларына ажылдаар эргени бээринге үлүүн кириштиргенинге чоргаарланып, бо номнарны Кунгуртудан эккел, маадырлыг чорукту кылган Монгуш Борахович Кенин-Лопсан башкыга өөрүп четтиргенин илереткен. Бурган башкының өөредин тайылбырлаан бо ном-судурлар эң үнелиг эртинелер бооп турар, ону эдилээн кижилер аас-кежиктиг болур. 1970 чылдар үезинде бөдүүн малчын арааттар бо номнарны тыпкаш, эртемденнерге дыңнаткан. Салым-чолу кончук солун ном-судурлар-дыр. Куйга 20-30 чыл чыдып-чыдып, чоннуң холунга кирип келгеш, делгээринге чедир база он-чээрби чыл чыткан. Ужуру болза улуг хүрээге чыдар ужурулук номнар-дыр. Ма-

чаа ховар кижилер дээр турган. Ыдыктыг езулалга кыржип келгениңер дээш байыр чедирип тур мен деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаалады.

Байырлыг ажыдышкын соонда Камбы-лама эргелелинин лама-башкылары мөргүл номчаан.

Бо хүннерде Национал музейге шуушкан чоннуң хөйү хамыкты кайгадып турар. Мавзолейге оочур кандыг ийик, бистиң музейге база ыңдыг. Машина-техника-даа, кижилер-даа эмгежок. Тибет лама-башкы Сопа Ринпочениң хуузуңда шыгжамырындан сарыг шажынның ыдыктыг эдилелдериниң делгелгезинче бүгү чон шуужуп турары ол. Бо ыдыктыг эттерни долгандыр кылаштап көрүп алырга, кижилер бүрүзүнүң сеткил-сагыжы арыгланар, чүгө эки бодалдар төрүттүнер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Делгелгезе шуушкан хөй чон.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы мал болгаш уксаажыдылга ажылының килдизиниң башкарыкчы специализиниң эрге-дужаалы хостуг олутка ажылдаарының конкурзун эрттирип турар

Мергежилниң талазы-биле негелдези: дээди профессионал билигиг болуру. Яамының кадрлар курлавырының конкурзу.

Кирир документилерниң даңзызы:

1. Хууда билдиришкени;
2. Бодунуң холу-биле долдурган анкета (бадылаан хевири);
3. Паспорттуң хоолгазы;
4. Күш-ажыл дептериниң хоолгазы азы күш-ажыл чорудулгазын бадыткап турар өске-даа документилер (албанның ажыл-чорудулгазы);

5. Профессионал билииниң болгаш немелде профессионал билииниң дугайында эртем чадазын тывысканының дугайында документилерниң хоолгазы, эртем адын нотариалдыг азы кадрлар албаны бүзүркен турар.

6. 086-у майыктың медицина справказы.

Документилерни 2009 чылдың сентябрь 21-ге чедир дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2а, каб.309.

Харылзажыр телефону: 3-41-44.

Шыдыраа

УГБАШКЫЛАР ШАҢНАЛДЫГ ЧЕРЛЕРНИ ЭЭЛЭЭН

«Мерзе» шыдыраа клувунга Республика Хүнүнге тураскааткан шыдыраа фестивалы каш хонук бурунгаар доозулган.

60 эр шыдыраачы швейцар система-биле ойнаан. Россияның күрүнениң күш-культура, спорт болгаш туризм университединиң (Москва хоорай) студентизи Долаан Салчак ийи кижиле хайымнашкан, ал болгу дег 9 сандан 8-ти алгаш, эр улус аразына бүзүрелди-биле бирги черни ээлээн. Ол бо чайын өөредилге чериниң дөрткү курузунче шилчээн болгаш, ону «Шыдыраа» деп мергежил-биле келир чылын доозуп келир. Университетти дооскан соонда, шыдыраа талазы-биле бир дугаар дээди эртемниг тыва специалист болур.

Республиканың үш дакпыр чемпиону Орлан Сарыглар (Чадаана хоорай) тиилекчиден 0,5 сан чыдып кааш, ийги черни ээлээн. Эң шыырак дээр үш шыдыраачыларның одуруун республиканың он дакпыр чемпиону Леонид Мохов (Кызыл кожуун) хагган.

Дараазында дөрттөн сеске чедир черлерни тус-тузунда Эдурад Ховалыг, Херел Сандай-оол, Ал-

дынбек Калинин, Мерген Анай-оол, Олег Дамбиев (дөгережи спорт мастеринге кандидаттар) ээлээн-нер.

Херээженнер ортузунга чидиг оюннарга Кол угбашкылар боттарының удурланыкчыларына кандыг-даа арга бербейн, бүгү шаңналдыг черлерни тус-тузунда ээлээннер. Колдарның улуглары – Наталья Ооржак биле Анна Тамдын-оол (кайызы-даа Кызыл хоорайдан) маргылдаада бүгү удурланыкчыларын уткаш, аразында хайымнашкан, бирги болгаш ийги черлерни аразында үлешкеннер. Оларның бичии дуңмазы Евгения Кол (Тожу кожуун) чүгө угбаларына уттургаш, үшкү черни ээлээн.

Шыдыраа фестивалының тиилекчилерин болгаш сеске чедир шаңналдыг черлерни алган ойнакчыларны Республика Хүнүнде, август 15-те, Тываның 5 чылы аттыг стадионга медальдар, дипломнар болгаш өртектиг белектер-биле шаңнап-мактаан.

Мерген КЫРГЫС.

Садары-биле хүлээп ап турар

Моон мурнунда өөреникчилерниң ажыглап турганы эрги өөредилге номнарын садары-биле хүлээп ап турар.

Адреси: Тыва эки турачылар кудумчузу, 29, (2-ги каът).
Тел.: 89233870759.

«ШЫН» СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс, хайыралдыг кады төрээнивис, хүндүлүг чествис Мартол Манчинович Даржаа чурттап-ажылдап чорааны чырык өртемчейден чарлып чоруй барды.

Хүндүлүг ачавысы амыдыралының сөөлгү оруунче үдежи, качыгдалдың аар-берге үезинде биске моральдыг болгаш материалдыг ачыдузазын көргүскен бүгү чонувуска, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына, онзагайы-биле Б.К.Балчий-оолга, Россияның Тыва Республикада ОБЯ-ның Кол эргелелиниң начальниги Э.Д.Байыр-оолга, камгалакчыларга, №9 школа-гимназияның башкыларына, эш-өөрүвүске, кудаларывыска, төрелдеривиске, дуңмаларывыска, өөреникчилеривиске четтиргенивисти илередип, силерге мөгейдивис.

Өөнүң ишти, уруглары, уйнуктары, кады төрээнери, төрелдери.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар
В.О.КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, окулга — 2-03-87, үлөтпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7860. Чагыг 92. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан, (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.